

Seyyid Şerif Cürçânî'den Taşkoprizâde'ye Tam İletin Ma'lûlü Öncelemesi Sorunu The Problem of the Priority of the Complete Cause over the Effect from Sayyid Sharif al-Jurjani to Tashkoprizâde

Zeynelabidin HÜSEYİNİ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Şırnak, Türkiye.
Assist. Prof., Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy, Şırnak, Türkiye..

Makale Bilgisi / Article Information

Atf / Citation: Hüseyini, Zeynelabidin. "Seyyid Şerif Cürçânî'den Taşkoprizâde'ye Tam İletin Ma'lûlü Öncelemesi Sorunu"
Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 38 (Aralık 2025), 247-273. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1732378>

ÖZET

Geliş Tarihi
01.07.2025

Kabul Tarihi
11.09.2025

Yayın Tarihi
15.12.2025

Bu makalede, illetin ma'lûl için yeterli ve zorunlu oluşunu ifade eden *tam illetin ma'lûle önceliği sorunu* incelenmiştir. Tam illetin mâhiyetine yönelik farklı yaklaşımlar, tam illetin önceliği ile ma'lûlün sonradanlığı konusunun tartışmalı bir mesele haline gelmesine neden olmuştur. Özellikle tam ve eksik illetin *ma'lûlün muhtaç kaldığı şeylerin bütünü* veya *bir kısmı* şeklinde tanımlanması ile basit ve bileşik tam illetin ma'lûlle olan ilişkisinin farklılık arz etmesi, söz konusu sorunun temel arka planını oluşturur. Nitekim bileşik ma'lûlün ihtiyaç duyduğu illet türleri arasında yer alan sûrî ve maddî parçaların hem tam illetin birer unsuru hem de malûlün mâhiyetini teşkil etmesi, tam illetin ma'lûle önceliğinin problematize edilmesini beraberinde getirmiştir. Tam ve eksik illetin mâhiyetinin yanı sıra ma'lûle önceliği meselesine ayrı bir önem verilmesi, Tanrı kanıtlanması gibi birçok metafiziksel meseleyle ilişkili olmasından ileri gelir. Seyyid Şerif Cürçânî, (ö. 816/1413) *Şerhü'l-Mevâkıf ve Hâşiyetü't-Tecrid'* adlı eserlerinde tam illetin ma'lûle önceliği sorununa yer verip çözümünü ortaya koymakla birlikte, kendisinden sonra Osmanlı entelektüel dünyasında farklı yaklaşımlar eşliğinde bu soruna yönelik cevap verme arayışları devam etmiştir. Cürçânî'nin ortaya koyduğu sorunu alıntılarla cevap veren isimler arasında Hızır Bey (ö. 863/1459), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Hocaşâde (ö. 893/1488), Molla Lutfi (ö. 900/1495), Kara Seydî (ö. 912/1507), Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534), Taşkoprizâde (ö. 968/1561) gibi önemli isimler bulunmaktadır. Mezkûr isimlerin ortak noktası, Cürçânî'nin ortaya koyduğu felsefî meselelere yönelik kabul, ret veya tashih niteliğinde cevap vermenin yanı sıra birbirlerine yönelik de eleştirel tavra sahip olmalarıdır. Bu çalışmada, tam illetin ma'lûle önceliği sorununun Cürçânî'den Taşkoprizâde'ye kadar olan serencamı, ulaşabilen veriler ve isimler ışığında metin analizi yöntemiyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Keywords:

İslam Felsefesi,
Nedensellik, Tam
İlet, Öncelik-
Sonralık, Seyyid
Şerif Cürçânî,
Taşkoprizâde.

ABSTRACT

**Date of
Submission**
01.07.2025

Date of Acceptance
11.09.2025

**Date of
Publication**
15.12.2025

This article examines the issue of the priority of the complete cause over the effect, which expresses the sufficiency and necessity of the cause for the effect. Different approaches to the nature of the complete cause have led to the priority of the complete cause and the posteriority of the effect becoming a controversial issue. In particular, the fact that complete and incomplete causes are expressed as the whole or part of what the effect needs, and that the relationship between the simple and compound complete cause and the effect differs, forms the basic background to this issue. Indeed, the fact that the formal and material parts, which are among the types of causes required by the composite effect, are both elements of the complete cause and constitute the nature of the effect has led to the problematisation of the priority of the complete cause over the effect. The importance given to the nature of complete and incomplete causes, as well as the issue of their priority over the effect, stems from their connection to many metaphysical issues, such as the proof of God. Sayyid Sharif al-Jurjani (d. 816/1413) addressed the issue of the priority of the complete cause over the effect in his works *Şarh al-Mawâqif* and *Hâshiyat al-Tajrîd* and presented his solution to it. He ensured the continuity of the search for answers to this question in the Ottoman intellectual world after him, accompanied by different approaches. Among those who quoted Jurjani's question and provided answers were Hızır Bey (d. 863/1459), Sinân Pâshâ (d. 891/1486), Khojazâda (d. 893/1488), Mullâ Lutfî (d. 900/1495), Qara Saydî (d. 912/1507), Kamalpashazâdah (d. 940/1534), and Tashkoprizâde (d. 968/1561). The

Keywords:

Islamic
Philosophy,
Causality,
Complete Cause,
Priority-

common point among these figures is that they sought to respond to the philosophical issues raised by Jurjani with acceptance, rejection, or correction, and that they were also critical of each other. In this study, the development of the issue of the priority of the complete cause over the effect from Jurjani to Tashkoprižāde is addressed comparatively based on available data and names.

EXTENDED ABSTRACT

Sayyid Sharif al-Jurjānī's scientific legacy, which he systematized by examining his philosophical and theological knowledge, played an essential role in the education of many scholars who grew up in the Ottoman Empire. He pioneered resolving these problematic areas by introducing new perspectives and objections to many theological and philosophical issues. This study aims to reveal in detail how al-Jurjānī's problem regarding the priority of the cause over the effect was inherited by Ottoman scholars. In this context, the views of important figures such as Hızır Bey (d. 863/1459), Sinān Pāshā (d. 891/1486), Khojazāda (d. 893/1488), Mullā Luṭfī (d. 900/1495), Qara Saydī (d. 912/1507), Kamalpashazādah (d. 940/1534), and Tashkoprižāde (d. 968/1561) have been described and analyzed.

In the first stage, the nature of compound and straightforward complete causes is discussed to identify the problem's background and reveal the conceptual map. While the priority of the cause and the posteriority of the effect are particular for a simple complete cause, the problem of the priority of a compound complete cause over compound effects arises when there are material and formal parts among the elements of a compound complete cause. When the complete cause is defined as the totality of the elements that are necessary for it, the problem of priority over the effect is essentially related to the compound complete cause.

We have identified that many scholars, including Jurjānī himself, have proposed different solutions to the problem he raised. Jurjānī's basic thesis is that, since the sum of the material and formal causes constitutes the essence of the thing, the composite complete cause cannot precede the composite complete effect. While there is no problem with the priority of the simple complete cause over the effect, Jurjānī believes that while each incomplete cause has priority, the same does not apply to the overall structure in the case of the composite complete cause taking precedence over the composite effect. Hızır Bey, on the other hand, emphasizes that the composite complete cause can precede the effect and that this should not be regarded as a problem. From Sinān Pāshā's perspective, there is no objection to considering the sum of the material and formal causes that constitute the nature of the defect as part of the complete cause, and the structure they form together as a part that does not fall outside the complete cause. According to Khojazāda, it can be

said that the sum of the material and formal causes, which constitute the complete cause, is not active in the process of causality. For this reason, Khojazāda believes that rejecting the claim that the sum of the four causes together produces a real causal effect can contribute to the resolution of this issue. Mullā Lutfī thinks that the principle of the posteriority of the effect is not violated by the priority of the composite complete cause. The formal cause ontologically precedes the composite effect, which is formed due to its independent existence with respect to matter. It cannot be said that the essence of the effect co-occurs with the existence of material and formal causes as deficient causes. Even the priority of the formal cause being added to the material cause refutes the claim that the effect can be both a cause and an effect.

Qara Saydī, on the other hand, stated that Jurjānī's assertion of the problem in question stemmed from his failure to adhere to certain principles that he accepted. According to this, material and formal causes have separate spheres of influence, and their combination should not be considered separate from the complete cause. According to him, based on the principle of unity, it is not contradictory for each element to be a cause and, together with another aspect, to be in a position of effect. Kamalpashazādah emphasized that for something to be both a cause and an effect, it must encompass a single cause and effect. However, according to him, the fact that both the complete cause and the impact itself contain a composite structure shows that the composite complete cause can take precedence over the effect, even if the effect has parts related to its essence. Tashkoprizāde, on the other hand, took a stance that supported Jurjānī's position.

In this article, we have observed that Ottoman scholars made serious intellectual efforts to resolve issues arising from at least one sentence or sometimes one word in *Śarh al-Mawāqif*. Therefore, we can say that highlighting the influence of Jurjānī on Ottoman scholars, as well as the criticisms of Jurjānī by the scholars above and other Ottoman scholars, is significant to see the dimensions of continuity and change in Islamic philosophy.

GİRİŞ

Seyyid Şerif Cürçânî,¹ İslâm düşünce tarihinde tevarüs edilen ilmi birikimi tahkik etmesi ve yeni problem alanları (işkâller) ortaya koyarak kendisinden sonraki âlimleri etkileyebilmesi açısından önem arz eden simâların başında gelmektedir. Aklî ve naklî ilimlerin birçok alanında üretken bir müellif olan Cürçânî, özellikle *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Hâşiyetü't-Tecrîd* gibi şerh ve hâşiyeye türündeki eserlerle daha çok bilinir olmasına karşılık, asırlar boyunca bu eserlerin hem medreselerde

---

¹ Cürçânî'nin entelektüel kimliği ve Osmanlı ilim dünyasındaki önemi hakkında bk. Mustakim Arıcı, "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürçânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürçânî Örneği*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 61-95.

okutulması hem de farklı bakış açılarıyla eleştirel bir okumaya tabi tutulması, onun İslâm dünyasının farklı ilmi havzalarında yetişen âlimler üzerindeki etkisini artırmıştır. Cürcânî, Osmanlı diyarında yetişen birçok âlimi etkilemekle birlikte bu durum, Osmanlı âlimlerinin Cürcânî'yi tamamen taklit etmelerine neden olmamış, aksine onlar bu bilimsel mirasın eleştirel bir tavırla muhakeme edilmesini tercih etmişlerdir.²

Cürcânî, kelâmî ve felsefi birçok meseleye getirdiği açılımlar ve itirazlarla kendisinden sonra bu problemleri alanların çözümlenmesine hasredilmiş spesifik eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Onun, ma'lûlün muhtaç olduğu şeylerin toplamından ibaret görülen tam illetin ma'lûle önceliği durumunda bütünü parçalarından bazısının hem illet hem de ma'lûl konumunda olabileceğine yönelik ifadeleri,³ kendisinden sonra önemli bir felsefî tartışma alanının açılmasına yol açmıştır. Nitekim tarihsel süreç içerisinde Cürcânî'nin yaklaşımına yönelik ret, kabul, tashih, ta'dîl cihetinden farklı girişimler tebârüz etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla II. Bayezid (ö.918/1512) dönemi (1481-1512) ve sonrasında yaşayan Hızır Bey, Sinan Paşa, Hocazâde, Molla Lutfi, Kara Seydî, Kemâlpaşazâde, Taşkoprizâde gibi âlimler, tam illetin doğası ve ma'lûlü öncelmesine yönelik Cürcânî tarafından ortaya konulan problemi spesifik olarak cevaplamaya çalışmıştır. Bu meseleyi kimileri kısa bir not bağlamında ele alırken Kemâlpaşazâde gibi geniş bir perspektifle inceleyenler de olmuştur. Söz konusu âlimlerin doğrudan bu meseleyi tartıştıkları risâleleriyle kendimizi sınırlandıracağız. Cürcânî'nin ortaya koyduğu bu meselenin sonraki yüzyıllardaki veya diğer ilim havzalarındaki başka âlimler tarafından da ele alınması mukadder olmakla birlikte, bu makalede zikri geçen Osmanlı âlimlerinin yaklaşımlarını inceleyeceğiz. Nihâyetinde bu çalışma, Cürcânî'nin tam illetin ma'lûle önceliğine yönelik görüşünün söz konusu Osmanlı âlimleri tarafından nasıl ele alındığını ortaya koymayı amaçlar.

Bu meselenin arka planında ve içeriğinde öne çıkan soru-n-ları şu şekilde zikredebiliriz: Tam illeti farklı tanımlama çabaları ile illet-ma'lûl önceliği meselesi arasındaki irtibat nedir? Tam illetin ma'lûle önceliğinde eksik illetlerin her birisinin rolü ve işlevi aynı mıdır? Basit ve bileşik tam illetin ma'lûle önceliği için aynı şart ve hükümler söz konusu mudur? Bileşik tam illeti oluşturan her bir eksik illetin ma'lûle önceliği hem zâtî hem de zamansal açıdan mıdır? Tam illeti oluşturan parçalar ile bunlardan oluşan bütün arasındaki ilişkinin mâhiyeti nedir? Bileşik tam illet, parçalarının tamamını içeren küllî yapıyla ma'lûlü öncelleyebilir mi? Ma'lûlün mâhiyetini teşkil

---

² Örnek sadedinde Cürcânî'ye yönelik Kestelî'nin (ö. 901/1496) itirazları için bk. İsrail Şen, "Mollâ Muslihuddin Kestelî'nin Seyyid Şerif Cürcânî Eleştirisi: İ'tirazâtü'l-Kestelî 'alâ ba'zi 'ibârâti s-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fi Şerhi'l-Mevâkif (Tahkik ve İnceleme)", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/2 (2020), 161-213.

³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/845.

etmeleri açısından maddî ve sûrî illetler, farklı itibarlarla hem illet hem de ma'lûl konumunda olabilir mi? Mezkûr sorular tam illetin ma'lûle önceliği meselesinin başta âlemin kıdemi ve hudûsu, Tanrı kanıtlanması, nedensellik ilişkisinin mâhiyeti gibi önemli konularla yakından ilişkili olması hasebiyle kıymeti hâizdir.

Türkçe literatürde tam illetin ma'lûle önceliği meselesine doğrudan veya dolaylı bir şekilde değinen önemli çalışmaların oluşunu belirtmemiz gerekir. Fatih Kılıç-Mustafa Borsbuğa'nın "Hocazâde ve Sinan Paşa'nın Tam İlet Tartışmasına Katkıları: Kelimeteyn fi Bahsi'l-İlleti ve'l-Ma'lûl" adlı çalışması,⁴ her iki ismin görüşlerini içeren notların neşri ve tercümesi açısından kıymeti hâizdir. Bu çalışmada sadece Hocazâde ve Sinan Paşa odak noktası olarak seçilmesine karşılık, biz bu meseleye değinen diğer Osmanlı âlimlerinin de görüşlerini karşılaştırmalı olarak analiz etmenin yanı sıra her iki ismin metinlerindeki bazı pasajları da yeniden yorumlamaya gayret ettik. Ömer Mahir Alper-Yasin Apaydın'ın, "Molla Lutfi ve Fütûhât'ı" adlı çalışması,⁵ Molla Lutfi'nin⁶ bu meseledeki bakış açısını ve itirazları görebilmemiz açısından önem arz eder. Bir diğer Osmanlı âlimi Kara Seydî'nin⁷ hem tam illetin ma'lûle önceliğine hem de diğer metafiziksel konulara ilişkin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerini kaleme aldığı *Kitâbü'l-esile fi'l-keîâm*⁸ adlı eserinin içeriği ve önemine ilişkin Yasin Apaydın'ın "Kara Seydî ve 'Es'ile'lerinden Hareketle II. Bayezid Dönemi Osmanlı İlim Çevrelerine Bakış" adlı çalışması,⁹ istifâde edilen önemli kaynaklardandır. Bununla birlikte bu çalışmada bu makalenin spesifik konusu olan tam illetin ma'lûle önceliğine ilişkin Kara Seydî'nin yaklaşımı ve Cürcânî'ye yönelik itirazları ele alınmamıştır. Bilal Taşkın, "Osmanlı Döneminde Varlık Tartışmaları: Kara Seyyidî el-Hamîdî'nin Umûr-i Amme'ye Dair Risâleleri Bağlamında Bir İnceleme" adlı çalışmasında¹⁰ illet ve ma'lûl konusunda Kara Seydî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirilerini içeren risâlesinin kısa bir tanıtımını yapmıştır. Buna binâen biz, bu mesele bağlamında Kara Seydî'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirel görüşlerini belirgin kılmaya çalışacağız.

⁴ Muhammet Fatih Kılıç - Mustafa Borbuğa, "Hocazâde ve Sinan Paşa'nın Tam İlet Tartışmasına Katkıları: Kelimeteyn fi Bahsi'l-İlleti ve'l-Ma'lûl", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: AYBÜ Yayınları, 2020), 1/134-148.

⁵ Ömer Mahir Alper - Yasin Apaydın, *Molla Lutfi ve Fütûhât'ı*, ed. Ömer Türker (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021).

⁶ Molla Lutfi'nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bk. Alper - Apaydın, *Molla Lutfi ve Fütûhât'ı*, 26-50.

⁷ Kara Seydî'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bk. Yasin Apaydın, "Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-i Âmme'ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Darulfunun İlahiyat* 29/2 (2018), 345-348.

⁸ Kara Seydî, *Kitâbü'l-esile fi'l-keîâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2179), 1a-58a. Kara Seydî'nin bu meseleye ilişkin eserini dikkatime sunan Doç. Dr. Yasin Apaydın'a müteşekkirim.

⁹ Bu çalışma Kara Seydî'nin kişiliği, II. Bayezid ile olan ilişkisi ve eserlerine ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler içerir. Yasin Apaydın, "Kara Seydî ve 'Es'ile'lerinden Hareketle II. Bayezid Dönemi Osmanlı İlim Çevrelerine Bakış", *Osmanlı'da İlm-i Kelam*, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2022), 261-279.

¹⁰ Bilal Taşkın, "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 44/27 (2016), 207-210.

Ahmet Cesur, “Kemalpaşazâde’nin Risâle fî tekaddümü’l-illeti’t-tâmme ‘ale’l-ma’lûl Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi” adlı yüksek lisans tezinde¹¹ Kemâlpaşazâde’nin görüşlerini genel hatlarıyla özetler. Söz konusu tezin aksine bu çalışmada illetin tanımı, türleri, tam illetin unsurları gibi birçok meseleyi içeren Kemalpaşazâde’nin bu risâlesinde konumuzla ilgili kısımların Cürcânî ile olan irtibatı üzerinde duruldu. İbrahim Halil Üçer’in, “Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde’nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmi Kaynakları” adlı çalışması,¹² Taşköprizâde’nin tam ve eksik illet ayrımına dair kaynaklarını, bu meselenin İbn Sînâcî felsefedeki ve on ikinci yüzyıl kelâm geleneğindeki izdüşümlerini göstermesi açısından önemli tespitler içerir. Ancak ismi geçen çalışmada Taşköprizâde’nin¹³ *en-Nehel ve’l-‘alel fî tahkiki aksâmi’l-‘ilel*¹⁴ adlı eserinin sonuç kısmında yer verdiği tam illetin ma’lûlü önceleme meselesine temas edilmemiştir. Bu makalede ise Taşköprizâde’nin ilgili risâlesinin sonuç kısmında ele aldığı meselenin içerik analizi yapılarak Cürcânî’den tevarüs edilen problemin çözümüne yönelik bakış açısının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Sorunun çıkış noktasını tespit edebilmek ve kavramsal haritayı ortaya çıkarabilmek için çalışmada öncelikle basit ve bileşik tam illet ayrımına değinilecek ardından da mezkûr âlimlerin bakış açısını kronolojik olarak inceleyeceğiz.

1. Tam İletin Ma’lûlü Önceleme Sorununun Temeli: Basit ve Bileşik Tam İlet Ayrımı

Tam illetin ma’lûlü önceleme sorununun temel kavramlarından biri illet-ma’lûl ikilisidir. Zira illetin mâhiyeti, türleri ve ayrımı, tam illetin mâhiyeti ve ma’lûlle olan ilişkisine dair yaklaşımların ve problemlerin belirleyicisi konumundadır. İletinin ma’lûle yönelik tesirinde bütün illet türlerinin aynı role sahip olmadığını benimseyen bir yaklaşım ile ma’lûlün illete olan muhtaçlığı temelinde her bir illet türünün aynı etkinliğe sahip olduğunu ileri süren bir diğer bakış açısının illet tanımları değişkenlik arz eder. Nitekim Taşköprizâde’nin vurguladığı üzere illeti kendisinden bağımsız bir şekilde ya da başka bir şeyle birlikte bir durumu meydana getiren varlık verici etken olarak ele alan Nasîrüddin Tûsî’nin (ö.672/1274) yaklaşımına göre illetin ma’lûle tesirinde esas kurucu özne

¹¹ Ahmet Cesur, *Kemalpaşazâde’nin Risâle fî tekaddümü’l-illeti’t-tâmme ‘ale’l-ma’lûl Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

¹² İbrahim Halil Üçer, “Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde’nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmi Kaynakları”, *Taşköprülüzâde’de Bilgi, Bilim ve Varlık*, ed. İhsan Fazlıoğlu- İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 303-350.

¹³ Taşköprizâde’nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bk. Mustakim Arıcı - Mehmet Arıkan, “Prosopografik Bir İnceleme: ‘Osmanlı’nın Âlimi Taşköprülüzâde, Çevresi, Kariyeri ve Telifatı”, *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulemâ Ailesi: Taşköprülüzâdeler ve İsmüddin Ahmed Efendi*, ed. Mustakim Arıcı - Mehmet Arıkan (İstanbul: İLEM Yayınları, 2020), 25-94.

¹⁴ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *en-Nehel ve’l-‘alel fî tahkiki aksâmi’l-‘ilel* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3238), 101a-114b.

fâil illet olup diğer illet türlerinin yardımcı ve hazırlayıcı bir rolü vardır. Bu tarz bir illet tanımında ön plana çıkan husus, ma‘lûlün fâil illete olan bağıllığını perçinlemektir.¹⁵

Adudiddin İcî'nin (ö.756/1305) *Mevâkıf* eserinde yer verdiği illet tanımına göre ise ma‘lûlün illete olan muhtaçlığı çerçevesinde muhtaç olunan unsura illet denilmesi, kendisine muhtaç kalınması itibariyle fâil illet dışında kalan gâî, maddî ve sûrî illetin de ma‘lûle etkisinin olduğunu gösterir. Ma‘lûlün muhtaç olan, illetin ise muhtaç kalınan unsur olarak zikredilmesi, ma‘lûlün hem varlığı hem de mâhiyeti itibariyle bütün illet türleriyle bir etki-edilgi ilişkisi içerisinde olmasını gerektirmiştir. Ma‘lûlün bilfiil olma hakikati sûrî illete, bilkuvve olma haysiyeti ise maddî illete bağlıdır. Fâil illet ise ma‘lûlün haricinde kalarak onun varlığını gerçekleştiren esas unsuru oluştururken, gâî illet ma‘lûlün gerçekliğinin nihâî amacının bağlı olduğu anlamı ifade eder.¹⁶ Cürçânî, illetin ma‘lûle önceliğinde kritik hususun illetin tanımlanmasına yönelik farklılığın olduğu kanaatindedir. Zira illetin nasıl tanımlandığı ma‘lûle olan önceliğin seyrini doğrudan etkileyen bir faktöre sahiptir. Buna binâen Cürçânî, *Hâşiyetü't-Tecrîd* eserinde belirttiği üzere illetin kendisinden bir şeyin sâdir olduğu şey olarak tanımlanmasını doğru bulmaz. Zira bu tanım, diğer eksik illetlerin tek başına etkin olamayacağı sonucu doğurur. O halde illeti bir şeyin kendisine muhtaç kaldığı unsur şeklinde tanımlamak, önceki tanıma göre daha isabetli olacaktır. Bu ihtiyaç; harici illetleri oluşturan fâil ve gâî illet gibi salt varlık açısından veya dahili illetleri oluşturan maddî ve sûrî illetin de eşlik etmesiyle ma‘lûlün hem mâhiyetine hem de varlığına dönük olabilir.¹⁷ Bu noktada ma‘lûlün mâhiyetine içkin olan maddî ve sûrî illetin aynı zamanda ma‘lûlün parçaları olması, tam illetin ma‘lûle önceliği sorununun ortaya çıkışının zeminini oluşturur.

Cürçânî, ma‘lûlün muhtaçlığını esas alan İcî'nin perspektifinden hareketle ma‘lûlün mâhiyeti ve varlığı ya da sadece varlığı itibariyle muhtaç olduğu şeylerin bütünü tam illet, muhtaç olunan şeylerin bazısını ise eksik illet olarak tanımlar.¹⁸ Bu tanımda zikredilen *bütün/cemi'* kelimesi de Cürçânî'nin itirazlarıyla kritize edilen temel sorunlardan biri olarak telakki edilmiştir. Nitekim bu kelimedden dolayı tam illetin bileşik varlıkları içerip basit tam illet olan İlk İlke'yi kapsamayabileceği de Osmanlı düşünürleri tarafından farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir.¹⁹

¹⁵ Taşköprizâde, fâil illetin merkezî rolü ve ma‘lûlün muhtaçlığı temelinde illetin tanımlanmasına yönelik iki farklı yaklaşıma risâlesinin başında değinmektedir. Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3238), 101b; Üçer, "Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefi-Kelâmi Kaynakları", 307.

¹⁶ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/840-842.

¹⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî Cürçânî, *Hâşiyetü't-Tecrîd*, thk. Eşref Altaş vd. (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 2/353.

¹⁸ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/842.

¹⁹ Bu meselede Cürçânî'nin yaklaşımını ve ona yönelik kimi Osmanlı âlimlerinin itirazlarını ele ala bir çalışma için bk. Zeynelabidin Hüseyini, "Müteahhirîn Dönem Tam İlet Tartışmalarına Bağdâdizâde ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İlet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi", *Kader* 21/2 (2023), 511-533.

Her halükârda tam illetin basit ve bileşik olarak iki farklı içeriğe sahip olabileceğini belirten Cürcânî, tam illetin yapısı içerisinde eksik illetlerin tamamının olmasının zorunluluk arz etmediğini özellikle vurgular. Öyle ki basit tam illet zatıyla zorunlu kılan Tanrı'nın basit bir ma'lûlü var kılması örneğinde olduğu gibi sadece fâil illetten oluşabilir. Aynı şekilde tam illet, eksik illetlerin tamamını içerip bileşik ma'lûlü var kılabilir.²⁰ Buna göre tam illet, her dört illetin toplamından oluşabildiği gibi bunların en az birini de içermek koşuluyla ma'lûlün varlığına etki edebilir.

İlletin önceliği ve ma'lûlün sonradanlığı basit tam illet için kesinlik arz ederken, bileşik tam illetin unsurları arasında maddî ve sûrî parçaların olması halinde bileşik tam illetin bileşik ma'lûle önceliği problemiyle karşı karşıya kalınmaktadır. İlet ve ma'lûl ilişkisinde temel kaidelerden biri, illetin önce gelip ma'lûlün sonraya kalmasıdır. Zira illetin tesir etme özelliğine karşılık, ma'lûlün illetten etkilenen bir boyutu vardır. Ma'lûlün illetten etkilenen boyutu için varlık, mâhiyet hatta yokluk kriteri bile kimi zaman zikredilmekle birlikte, değişmeyen husus illetin ontolojik olarak ma'lûlü öncelemesi gerektiğidir. Ontolojik önceliği olmayan illetin ma'lûle tesir etme kabiliyeti de söz konusu olmayacaktır. Ancak tam illet, kendisine muhtaç kalınan unsurların bütünü şeklinde tanımlandığında, tam illetin ma'lûle önceliği sorununun asıl olarak bileşik tam illetle ilgili olduğu açığa kavuşmaktadır. Zira nasıl ki fâil ve gâî illet bileşik ma'lûlün varlığında etkin bir role sahip ise aynı şekilde bileşik ma'lûlün mâhiyetini teşkil eden sûrî ve maddî illetlerin de tam illetin parçası olarak ele alınması halinde, bir şeyin kendi kendisinin illeti olması veya bir şeyin kendi mâhiyetini öncelemesi gibi imkânsız sonuçların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu bağlamda Cürcânî'nin dikkat çektiği soruna yönelik başta kendisi olmak üzere birçok âlimden farklı çözüm arayışları ortaya konulmuştur.

Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinde bileşik tam illetin ma'lûle önceliğine ilişkin sözleriyle sonraki âlimleri etkilemiş ve bu meselenin tahkik edilmesinin öncüsü olmuştur. Tam illet, basit veya bileşik bir mâhiyet arz edebilir. Ancak ma'lûle öncelik sorununda esas dikkat kesilmesi gereken taraf bileşik tam illettir. Çünkü tam illetin bütün illet türlerini içermesi halinde ön plana çıkan sorunlardan biri, tam illetin toplam yapısıyla ma'lûlün varlığını öncelemesinin imkânıdır. Zira maddî ve sûrî parçaların hem tam illetin parçası olup hem de ma'lûlün mâhiyetini oluşturması, tam illetin ma'lûle önceliğinin incelenmesini gerektirir.

Tam illetin bir kısım şeylerin toplamından ibaret olması halinde her bir parçasının müstakil olarak ma'lûlü öncelemesinde bir problem yoktur. Nitekim Cürcânî, ister ma'lûlün içkin bir parçası olsun

---

²⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/842.

isterse de haricinde kalsın her halükârda eksik illetin zâtî/ontolojik açıdan ma'lûlû öncelediğini belirtir. Zâtî açıdan öncelikte bir problem olmamakla birlikte her bir eksik illetin zamansal açıdan da ma'lûlû öncelediği söylenemez. Zira sûrî illet, her ne kadar zâtî açıdan ma'lûlû öncelese de zamansal açıdan ma'lûlle birlikte olan bir eksik illet konumundadır.²¹ Buna göre eşzamanlı tahakkuk etmesi itibariyle sûrî illet ile ma'lûlûn mâhiyeti arasında zamansal bir öncelikten bahsedilemez. Bu da ister istemez ma'lûlûn dahili parçalarından birisinin tam illetin de bir parçası olmasının nasıl tahakkuk ettiği sorusunu beraberinde getirir.

Cürcânî'ye göre tam illetin bileşik olması halinde her bir parçanın toplamıyla oluşan bütüncül yapının ma'lûlû öncelediği kolaylıkla ileri sürülemez. Zira bileşik tam illetin birer parçaları olan maddî ve sûrî illetin ma'lûlûn mâhiyetini oluşturması, illet konumunda olanın aynı zamanda ma'lûlûn mâhiyetini oluşturabileceğini gösterir. Bu durumda ise ma'lûlûn mâhiyetinin kendisini öncelemesi gibi bir sonucu kabul etmek gerekecektir. O halde mâhiyetin kendisini zâtî açıdan öncelemesi imkânsız olduğu için fâil ve gâî illetin etkisiyle birlikte de bileşik tam illetin ma'lûlû önceleyebileceği ileri sürülemez. Ayrıca maddî ve sûrî illetin toplamının bileşik tam illetim temel bir parçası olması halinde bile ma'lûlûn mâhiyetini öncelemesinden bahsedilemez. Ona göre, tanım başlığında olduğu gibi farklı itibarlar oluşturarak da bu problemin çözüme kavuşturulması mümkün değildir.²²

Cürcânî'nin temel tezi, maddî ve sûrî illetin toplamının zâtın mâhiyetini teşkil etmesine binâen tam illetin bütüncül yapısıyla ma'lûlû önceleyemeyeceğidir. O, *Hâşiyetü't-Tecrîd* eserinde de bileşik tam illetin ma'lûle önceliği problemine dair benzer açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre tam illetin tek başına fâil illet olması veya fâil ve gâî illetten oluşması halinde ma'lûlûnü nedensellik açısından öncelemesi söz konusudur. Yani tam illet tahakkuk etmeden ma'lûlûn varlığa gelmesi söz konusu olmayıp tam illetin ma'lûlû ontolojik açıdan öncelemesi kaçınılmazdır. Ama tam illetin parçaları arasında ister gâî illet olsun isterse de olmasın fâil illetle birlikte maddî ve sûrî illetler de olduğu zaman ma'lûlûnü nedensellik açısından öncelemesi açık ve seçik değildir. Bu problemin ortaya çıkışı maddî ve sûrî parçaların toplamının zâtî açıdan ma'lûlûn mâhiyetinin aynısı olduğunun farz edilmesindedir. Böyle bir tasavvur tam illetin ma'lûlû her zaman öncelediği yargısına hâlel getirmektedir. Çünkü bir şeyin kendisini öncelemesi imkânsız olduğundan aynı şeyin hem illet hem de ma'lûlû olmasından bahsedilemez. Cürcânî, tıpkı *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta ifade ettiği söylemlere benzer nitelikte fâil ve gâî illetin tam illete eklenmesiyle veya farklı itibarları dikkate alarak da meseleyi çözümlenmenin kolay olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Cürcânî, bu soruna

²¹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/844.

²² Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/844.

binaen bileşik yapısı olması halinde tam illetin her bir unsurunun doğası gereği (bi't-tab') ma'lûlünü öncelediği yönünde bir yaklaşım ortaya koymuştur.²³

Bu noktada öncelik türleri arasındaki farkın netleştirilmesi, tam illetin bütünü yerine her bir unsurunun doğası gereği ma'lûlü öncelediği görüşünün Cürcânî tarafından benimsenmesini açığa kavuşturacaktır. Nedenselliğe dair öncelik, müessir illetin ma'lûlünü zorunlu kılarak öncelemesidir. Parmağın hareketinin yüzüğün hareketini öncelemesi, buna örnek olarak verilebilir. Buna göre parmağın hareketi yüzüğün hareketinin asıl nedenidir. Doğası gereği öncelik ise başka bir şeyin kendisine muhtaç kalmakla birlikte onu zorunlu kılıp müessir kılamaması gibidir ki birin ikiye önceliği bu kısma örneklik teşkil eder. Doğası gereği öncelik türü, eksik illetin etkisinin anlaşılması için önem arz eder. Zira eksik illet de kendisine muhtaç kalınmasıyla birlikte tek başına ma'lûlün varlığını zorunlu kılamaz.²⁴ Dolayısıyla kendisine muhtaç kalınan ontolojik açıdan muhtaç olanı önceler. Esas farklılık muhtaç kalınanın tek başına muhtaç olanın varlığını sağlama açısından yeterli olup olmamasıyla ilişkilidir. Şayet tek başına yeterlilik söz konusu ise nedensellik, değilse doğası gereği öncelik kapsamına girer. Buna göre bileşik tam illet içerisinde maddî ve sûrî parçalar olması halinde her birinin ma'lûl üzerinde ayrı ayrı eksik illet kıvamında bir etkisi vardır. Nihai olarak basit tam illetin ma'lûle önceliğinde bir problem olmamakla birlikte bileşik tam illetin bileşik ma'lûlü öncelemesi sorununda Cürcânî, her bir eksik illetin önceliğini kabul ederken bütünsel yapı için aynı durumun geçerli olmadığı kanaatindedir. Cürcânî'den sonra gelen âlimler farklı bakış açılarıyla bu sorunu yorumlamaya çalışmışlardır.

2. Bileşik Tam İletin Bileşik Ma'lûlü Öncelemesi Sorunu: Kronolojik ve Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Fâti̇h Sultan Mehmed'in (ö.886/1481) İstanbul'u fethetmesiyle birlikte buranın ilk kadısı olma payesine erişip önemli talebeler yetiştirmiş olan Osmanlı âlimi Hızır Bey,²⁵ bileşik tam illetin ma'lûle önceliği sorununun çözümüne katkı verme çabası içerisinde giren isimlerin başında gelmektedir. Ona göre de tartışmanın odak noktası, maddî ve sûrî parçaların toplamından oluşan bileşik tam illetin ma'lûlün mâhiyetini öncelemesinin imkânsızlığıyla ilişkilidir. Hızır Bey'e göre iddia edildiğinin aksine eksik illet konumunda olan dört illetin toplamından oluşan bileşik tam illetin ma'lûlün mâhiyetini öncelemesinde bir beis yoktur. Zira dört illetin toplamından oluşan yapı ile ma'lûlün mâhiyetini teşkil ettiği söylenen maddî ve sûrî parçaların toplamı, birbirinden değişkenlik arz eder. Bu bağlamda Hızır Bey, birin kendi doğası ve biricikliğinin birlerin

²³ Cürcânî, *Hâşiyetü't-Tecrîd*, 2/164.

²⁴ Cürcânî, *Hâşiyetü't-Tecrîd*, 2/163.

²⁵ Hızır Bey'in hayatı ve eserleri hakkında bk. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/413-415.

toplamından oluşan on sayısından farklılık arz ettiğini belirterek parça ve bütün ilişkisinin doğru anlaşılması gerektiğini vurgular.²⁶ Yani parçanın ve bütünüün sahip olduğu yargılar ve özellikler, birbirinden pekâlâ değişkenlik arz edebilir.

Hızır Bey, dört illetten müteşekkil tam illetin birer parçaları olarak maddî ve sûrî illetin toplamının bir açıdan ma'lûlden sonraya kalmasının problem teşkil ettiği itirazına haklılık payı vermez. Bu problemin varlığını dile getirenlere göre parçanın bütünü öncelemesi ilkesine binaen dört illetin toplamının da ma'lûlün mâhiyetini önceleyemeyeceği sonucu ortaya çıkar. Zira maddî ve sûrî parçaların toplamı, dört parçadan müteşekkil toplamın bir cüzü mesabesinde. Hızır Bey, bu tarz bir iddianın geçerli olabilmesi için maddî ve sûrî parçaların toplamının ma'lûlün tamamen aynısı olması gerektiğini belirtir. Halbuki bütünüyle bu tarz bir aynılıktan bahsedilemez. O halde hem ma'lûlün aynısı olması hem de dört illetten oluşan toplamın birer parçası olması arasındaki nüansı gözden kaçırdığımızda imkânsızlık ortaya çıkabilir. Dolayısıyla mesele derinlemesine ele alındığında bileşik tam illetin birer parçası olarak maddî ve sûrî illetin, toplamın da birer ferdi mesabesinde olduğu idrak edilecektir. Böylece maddî ve sûrî parçaların her biri, hem dört parçadan oluşan toplamı hem de ma'lûlün mâhiyetini öncelemektedir. Aynı şekilde her bir eksik illetin ma'lûlü öncelemesi gibi dört illetin toplamının da kendisinden ayrık olan ma'lûlü öncelemesi kaçınılmazdır.²⁷

Hızır Bey, Cürçânî'nin aksine bileşik tam illetin ma'lûlü önceleyebileceğinin ve bunun bir sorun olarak telakki edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Bu noktada bileşik tam illetin bütüncül yapısıyla ma'lûlü var kılmasında fâil ve gâî illetin de etkin bir rol oynadığı gerçeği unutulmamalıdır. O halde ma'lûlün mâhiyetinin sebepleri olarak tam illetin iki parçasını teşkil eden maddî ve sûrî illetin özellikle de fâil illetten bağımsız bir şekilde etkin oldukları söylenemez. Ma'lûlün varlığa gelmesi için sadece mâhiyetine yönelik değil hem mâhiyetine hem de varlığına etki eden bütün illetlerin birlikte müessir oluşu esastır. Nitekim her bir illet çeşidinin müstakil bir rolünün olması, ma'lûlün hem mâhiyetinin hem de varlığının bağımlılık içerisinde olmasını sağlar. Yani ma'lûlün mâhiyeti ile varlığı arasında harici düzlemde ayrıklık olmadığı için veya bir başka ifadeyle ma'lûlün ikili ayrımı zihinsel bir ayrıma mebnî olduğundan mümkünün her bir kısmının ayrı ayrı olarak tam illeti oluşturan bileşenlerin tesirine maruz kaldığı söylenemeyebilir.

²⁶ Hızır Bey, *Kelîmât fî bahsî'l-'illeti ve'l-ma'lûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161), 98a.

²⁷ Hızır Bey, *Kelîmât fî bahsî'l-'illeti ve'l-ma'lûl* (Esad Efendi, 1161), 98a.

Hızır Bey'den sonra oğlu Sinan Paşa²⁸ da kısa bir içerik bağlamında bu meseleye ilişkin görüşlerini ortaya koymuştur. Onun nazarında Cürçânî'nin ileri sürdüğü mezkûr itiraza, maddî ve sûrî illetin birleşmesiyle ma'lûlün aynısı olma sonucunun ortaya çıkabileceği şeklinde cevap verilebilir. Buna göre maddî ve sûrî illet münferit olarak eksik illet iken, her ikisinin toplamının tam illetin parçası olan bir illet türü olarak değerlendirilmemesi gerekir. Ancak Sinan Paşa, bu olası cevaba itiraz sadedinde kimi açıklamalar yapmaktan da geri durmaz. Ona göre madde ve suretin toplamının eksik illet olarak tam illetin parçası olması halinde, bir şeyin kendisinin illeti olabileceği şeklinde bir argümantasyon ileri sürülemez. Zira maddî ve sûrî illetten her biri, tam illetin bir parçasıdır. Bununla birlikte zorunlu olarak maddî ve sûrî illetin toplamının da tam illetin dışında kalan bir unsur olduğu söylenemez. Toplam, kesinlikle tam illetin parçası olup bu gerçeklik inkâr edilemez. Bu ikisinin toplamının tam illetin bir parçası olması ise nedensellik sürecinde de etkin olmalarını ve bunun doğal sonucu olarak bir şeyin kendi varlığının illeti olması gibi bir sonucun ortaya çıkmasını da gerektirmez. Zira Sinan Paşa'ya göre illetin her bir parçasının eksik illet mesabesinde olması gerekmez. Her eksik illet, aynı zamanda tam illetin bir parçası iken tersi bir şekilde tam illetin parçası konumunda olan her bir şeyin de eksik illet olarak tam illetin parçası olması zorunluluk arz etmez. Dolayısıyla tam illetin parçası olan her şeyin kendisine muhtaç kalınan birer illet konumunda olması mecburi değildir.²⁹ Nihayetinde ma'lûlün mâhiyetini oluşturan unsurlar olarak maddî ve sûrî illetin toplamının ayrıca tam illetin bir parçası olup birlikte oluşturdukları yapının tam illetin haricinde kalmayan bir parça olarak değerlendirilmesinde, Sinan Paşa açısından beis yoktur. Buna göre parçaların müstakil olarak etkin oluşu ile bunların toplamının da ayrı bir etki alanı doğurması arasında zorunlu bir gereklilik yoktur. Yani ma'lûle etki eden illetlerin farklı kombinasyonlarla oluşturdukları birlikteliğin de müstakil birer illet olması gerekmez. Zira maddî ve sûrî illetin toplamı, illete eşlik etmesi veya itibarî bir gerçekliğe sahip olması cihetiyle tam illetin bir parçası olarak kabul edilebilir.

Sinan Paşa ile babası Hızır Bey'in görüşleri arasında büyük bir benzerlik olmakla birlikte farklı bir bakış açısının olduğunu belirtmemiz gerekir. Sinan Paşa'ya göre maddî ve sûrî parçaların toplamının da tam illetin bir unsuru olmasına karşılık, bunun ayrıca eksik illet konumunda değerlendirilmesi zorunluluk arz etmez. Böylece her iki parçanın toplamıyla oluşan unsurun hem illet hem de ma'lûl olabileceği şeklindeki itirazın haklılık payı ortadan kalkacaktır. Buna göre tam illetin unsuru olan her bir şey, eksik illet olarak müstakil bir müessiriyete sahip olmayabilir.

²⁸ Sinan Paşa'nın hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bk. İhsan Fazlıoğlu, "Ali Kuşçu'nun Bir Hendese Problemi ve Sinan Paşa'ya Nispet Edilen Cevabı", *Divan: İlmî Araştırmalar* 1/1 (1996), 85-89.

²⁹ Sinan Paşa, *Kelîmât fî bahsi'l-'illeti ve'l-ma'lûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161), 97b.

Dolayısıyla tam illetin unsuru olup da ma'lûle etki etmeyen başka unsurların varlığından da bahsedilebilir. Bu noktada tam illetin nasıl tanımlandığı da her bir unsurun eksik illet olarak ele alınmaması gerektiği fikrinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim tam illet; tesirin şartlarını toplayan fâil illet olarak ele alındığında ma'lûlün illete muhtaçlığı ve sonraya kalması kaçınılmazdır. Tam illet, ma'lûlün kendisine muhtaç kaldığı şeylerin bütünü olarak tanımlandığında ise bütünü oluşturan her bir şeye ma'lûlün muhtaçlığı gerekirken, tam illetin parçası olarak ele alınan maddî ve sûrî illetin toplamına yönelik bir muhtaçlıktan bahsedilemez. Böylece ma'lûlün kendisini öncelmesi ve kendi kendisinin illeti olması problemi de çözüme kavuşmuş olur.

Hızır Bey'in bir diğer öğrencisi Hocasâde³⁰ de çağdaşı Sinan Paşa gibi bu meseleye ilişkin görüşlerini kısa notlar eşliğinde dile getirmiştir. Hocasâde, sorunun tartışma noktasını öncelikle netleştirmeye çalışır. Buna göre bileşik tam illetin ma'lûlü öncelmesi halinde, parçalar olmaksızın toplamın varlığından bahsedilemeyeceğinden maddî ve sûrî illetin toplamının hem illet hem de ma'lûl konumunda olması sorunu karşımıza çıkar. Ayrıca maddî ve sûrî illetin toplamının ma'lûlün mâhiyetini öncelmesi, bir şeyin kendisini öncelmesi gibi bir problemi de ortaya çıkarır.³¹

Hocasâde, bu problemi çözebilmek adına maddî ve sûrî illetin toplamının tam illetin dört parçasından biri olarak ele alınmamasına yönelik bakış açısını eleştirir. Zira maddî ve sûrî parçanın toplamı dört illetten oluşan toplamın da bir parçasıdır. Mamâfih, her bir unsurun parça oluşu, bunların toplamının da parça oluşunu gerektirir. Ancak maddî ve sûrî illetten oluşan toplam tam illetin parçası olarak görülmesine karşılık, Hocasâde'ye göre bileşik tam illetin toplamının nedensellik açısından bir fonksiyonu olmayabilir. Bundan dolayıdır ki Hocasâde, dört illetin toplamının birlikte hakiki nedensel bir etkiye sahip olmamasının bu sorunun çözülmesine katkı sunabileceği görüşündedir. Buna göre ma'lûle etki eden illet gerçekte tam illeti oluşturan her bir tikel illete işaret eder. Yoksa bütün illetlerin toplamının ayrı bir etki doğurması zorunluluk arz etmez. O halde tam illeti oluşturan fâil, gâî, maddî ve sûrî illetin her biri, müstakil olarak ma'lûlün varlığına etki etme özelliğine hâizdir.³² Dolayısıyla parçanın etkinin oluşu parçalardan oluşan bütünün bunlardan ayrık bir tesir gücünün varlığını gerektirmez.

---

³⁰ Hocasâde'nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bk. Saffet Köse, "Hocasâde Muslihuddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/207-209.

³¹ Hocasâde Muslihuddin Efendi, *Kelimât fi bahsi'l-illeti ve'l-ma'lûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161), 98b.

³² Hocasâde, *Kelimât fi bahsi'l-illeti ve'l-ma'lûl*, (Esad Efendi, 1161), 98b.

Osmanlı entelektüel hayatında önemli bir etki uyandırmış olup Sinan Paşa'nın da öğrencisi ve akranı olan Molla Lutfi, *Fütûhât*³³ adlı eserinde maddî ve sûrî illetin de birer parçasını teşkil ettiği bileşik tam illetin ma'lûlû önceleyemediğine yönelik Cürçânî'nin yaklaşımını kıyasıya eleştirir. Daha önce geçtiği üzere ma'lûlûn mâhiyetini oluşturan maddî ve sûrî illetin kendi kendisini önceleyemeyeceği, Cürçânî'nin bakış açısının temelini oluşturmaktaydı. Molla Lutfi'ye göre ise bileşik ma'lûlûn varlığının tam illetin parçaları olan sûrî illetin maddî illete yerleşmesinden sonra elde edildiği aşıkardır. Tam illetin bir parçası olan sûrî illet, bu yerleşme durumunu önceler. Zira hariçte bir gerçekliği olmayan başka bir şeye yerleşmesinden ve bunun akabinde başka bir gerçekliğin ortaya çıkmasından bahsedilemez. O halde sûrî illetin varlık düzeyinde sadece maddî ve sûrî parçaların etkinliğinden bahsedilebilir ki, bu seviyede ma'lûlûn tahakkuk etmesi bile vuku bulmuş değildir. Dolayısıyla maddî ve sûrî parçaların toplanmasıyla ma'lûlû öncelemesi, kesinlikle mâhiyetin kurucu unsurları olarak maddî ve sûrî parçaların hem illet hem ma'lûlû düzeyinde olmalarını gerektirmez. Bu bağlamda bileşik ma'lûlûn varlığa gelebilmesi için sûrî parçanın maddî parçaya yerleşmesinin gerekli bir şart olduğu ileri sürülebilir. Tam illetin bileşik ma'lûlû öncelediği kabul edildiğinde maddî ve ona yerleşen sûrî parçanın da ma'lûlû öncelemesi gerektiği iddiasına karşılık, sadece sûrî parçanın maddeye yerleşmesinin önceliğinden bahsedilebilir ki, bu durum Molla Lutfi'ye göre herhangi bir problem doğurmaz. Zira sûrî parçanın maddî parçaya yerleşmesi, bileşik ma'lûlû ontolojik olarak önceler.³⁴ Nihayetinde Molla Lutfi, bileşik tam illetin önceliğine karşılık ma'lûlûn sonradanlığı ilkesinin zedelenmediği kanaatindedir. Maddî ve sûrî illetlerin eksik illet olarak varlığı anında ma'lûlûn mâhiyetinin de eş zamanlı olarak vuku bulduğu söylenemez. Salt sûrî illetin maddî illete eklenmesinin önceliği bile ma'lûlûn hem illet hem de ma'lûlû olabileceği iddiasını yanlışlamaktadır.

Eleştirel bir bakış açısıyla Cürçânî'nin ifadelerini değerlendiren âlimlerden birisi de II. Bayezid döneminde önemli bir etki uyandırmış olan Kara Seydî'dir. Kara Seydî, *Es'ile fi'l-Kelâm* eserinin başında bileşik tam illetin ma'lûlû öncelemesine yönelik Cürçânî'nin çekincelerini tahlil etmeye çalışmıştır. Ona göre Cürçânî, bileşik tam illetin maddî ve sûrî parçalarının hem eksik illet konumunda olup hem de ma'lûlûn mâhiyeti olabileceğine yönelik işkâlinde, kendisinin de kabul ettiği iki temel kaideyle ters düşmesi durumunda haklı olabilir. Halbuki bu kaideleri bu meseleye tatbik ettiğinde söz konusu çekince ve şüpheleri bertaraf etmesi kolaylık arz edecektir. Bu

---

³³ Felsefi yazım tarzı olarak *Es'ile* adlı metinlerin mâhiyetine ilişkin bk. Yasin Apaydın, "Es'ile Eserleri Felsefe Metni Olarak Okunabilir mi? Molla Lutfi'nin *Fütûhât*'ı Özelinde Bir İnceleme", *Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul-I (Fatih Dönemi)*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Yayınları, 2024), 331-352.

³⁴ Molla Lutfi, "*Fütûhât*", *Molla Lutfi ve Fütûhât*'ı içinde, thk. Ömer Mahir Alper - Yasin Apaydın (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021), 147.

kaidelerin ilki, her taksimın kısımları açısından itibar edilen bir birlikle kayıtlanmasıdır. Aksi halde taksim, hakiki olarak meydana gelmez. Zira taksimın fertleri olan iki kısmı ayrı ayrı ele almak yerine bir bütün olarak ele alınıp toplanması, bir başka üçüncü seçeneği oluşturur. Bu kaide ilgili meseleye tatbik edildiğinde ma‘lûle için illetler maddî ve sûrî şeklinde taksim edilmiş olur. Buna göre ma‘lûle için illetler ya maddî ya da sûrîdir denildiğinde, bu bölünmede birlik kriterinin dikkate alınması gerekir. Yani birlik kaydıyla ma‘lûle için illetlerin müstakil olarak maddî ve sûrî parçalardan müteşekkil olduğu kabul edilir. Böylece maddî ve sûrî parçaların toplamının da üçüncü bir seçenek olarak devre dışı kalması söz konusu olur. Dolayısıyla maddî ve sûrî illetler müstakil olarak tam illetin birer parçası iken, ikisinin oluşturduğu bütün, tam illetin parçası olarak telakki edilmemelidir.³⁵

Mamâfih ma‘lûlü önceleyen illetler maddî, sûrî, fâil ve gâî şeklinde taksim edildiğinde birlik kaidesi ilkesi gereği ikili, üçlü veya dörtlü alternatiflerin her birinin de sonraya kalması gerekir. Yani müstakil fertlerin varlığından sonraya kalacak şekilde maddî-sûrî, fâil-gâî-sûrî veya fâil-gâî-sûrî-maddî illetlerin toplamından oluşan kombinasyonlardan söz edilebilir. Buna göre birlik ilkesi itibarna riâyet edildiğinde illetlerin dörtlü taksimının de iptal olma seçeneği ortadan kalkar. Böylece ma‘lûlü önceleyen bileşik tam illet, dört türün tamamını da içerebilir. Aynı şekilde bu birlik kaydı dikkate alındığında, Kara Seydî’ye göre maddî ve sûrî illetlerin toplamının hem ma‘lûlün mâhiyetinin aynısı olup hem de ma‘lûlün haricinde kalması söz konusudur. Nitekim birlik kaidesi gereği maddî ve sûrî illetler müstakil olarak ma‘lûlün mâhiyetine etki ederken, her ikisinin bir araya gelmesiyle oluşan topluluğun ma‘lûlün mâhiyetini teşkil etmesi kabul edilebilir bir yaklaşımdır. O halde Cürcânî’nin ön plana çıkardığı problem, aslında kendisinin de kabul ettiği birlik kaidesi ilkesine riayet edilerek çözümlenebilir.³⁶

Kara Seydî’ye göre ma‘lûle için illetler madde ve suret diye taksim edilip birlik kaydı itibara alınmaksızın her birine teşmil edildiğinde, çoklukla birlikte her ikisi için de bu taksimın kullanılması elverişli olur. O halde iki madde, iki suret şeklinde de ma‘lûle için illetleri ifade edebiliriz ki, o vakit taksimın geçerliliği ortadan kalkar. Bu durumda ma‘lûle için illetler ya suret ya da maddedir demek yerine farklı kombinasyonlarla ifade edilir ki, bu kabul edilemez bir yaklaşımdır. Dolayısıyla eksik veya tam illet olup ma‘lûle için olan maddî ve sûrî parçaları içermiş olsun veya olmasın, her ne kadar ma‘lûl de kendisine dayanmış olsa bile her bir illetin kendi bazında ma‘lûlü öncelemesi zorunluluk arz eder. O halde hiçbir şekilde illetin ma‘lûlün aynısı olduğu söylenemez. Kara Seydî, birinci kâideyi daha anlaşılır kılmak için bir örnek verir.

³⁵ Kara Seydî, *Kitâbü’l-esile fi’l-keîâm* (Ayasofya, 2179), 14b-15a.

³⁶ Kara Seydî, *Kitâbü’l-esile fi’l-keîâm* (Ayasofya, 2179), 15a.

Buna göre üç ve dört sayısı gibi tek ve çiftten oluşan bileşik bir toplam için biri diğerine eklenmeden önce toplamın yedi olduğu söylenir. Yedi sayısı, iki sayıdan oluşan bir sayı olarak farz edilebilir. Yoksa iki çift veya iki tane tek sayıdan oluştuğu söylenemez. Toplamdaki her parçanın birlik kaydı itibara alındığında, taksimden söz konusu toplulukların dışarı tutulması sağlanır. Aynı şekilde zorunlu ve mümkünden oluşan bileşik bir toplam için iki mevcuttan oluştuğu yargısı doğru iken, bunun iki mümkün parçadan oluştuğu söylenemez.³⁷

Kara Seydî, birlik kriteri çerçevesinde bileşik tam illetin her bir parçasının müstakil bir etki alanının olması halinde ma'lûlü öncelemesinde beis olmadığını vurgulamak istemiştir. Bütünün her bir parçasının kendine özgü bir etkisinin olması yerine her birini birbirine indirgemek veya eşitlemek, kabul edilemez sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Ona göre, Cürcânî de bu temel kaidenin bilgisine sahip olmakla birlikte bu sorun bağlamında bunu görmezden geldiğinde iddia ettiği üzere bileşik tam illetin bütününün ma'lûlü öncelemesi gibi bir problemle karşı karşıya kalınabilir. Halbuki bileşik ma'lûlün içkin unsurları olarak maddî ve sûrî parçanın ayrı ayrı bir etki alanına sahip olduğu gerçeği kabul edildiğinde bu problem çözülebilir.

Söz konusu problemin çözülmesi adına Kara Seydî'nin belirttiği ikinci kaide, bileşik mâhiyetin varlığında fâile muhtaç kalarak mec'ûl olması gibi mâhiyetin parçalarının birbirine eklenmesinde de muhtaçlığının oluştuğu fikrine dayanır. Tabii ki bu ontolojik ihtiyaç, basit mâhiyetler için geçerli değildir. Buradaki odak noktası fâilin, sureti maddeye eklemesinden sonra bileşik bir mâhiyet içeren ma'lûlün kendisine yöneliktir. Bu kâide gereği fâilin birini diğerine eklemesinden önce madde ve suretin toplamıyla birlikte fâil ve gâil illetin ma'lûlün mâhiyetini öncelemesi mümkündür.³⁸ Kara Seydî'ye göre ikinci kâide gereği zikredilen durum Cürcânî'nin ileri sürdüğü gibi ma'lûlün mâhiyetini öncelemesini gerektirmez. Zira fâil ve gâil illetin ma'lûlün mâhiyetini oluşturan maddî ve sûrî parçaların toplamıyla birlikte de bileşik mâhiyeti öncelemesi mümkündür. Fâil illetin, sureti maddeye eklemekten önce diğer unsurlarla birlikte ma'lûlün mâhiyetini öncelemesinde bir beis yoktur. Tabii ki de madde ve suretin toplamıyla ma'lûlün mâhiyeti tahakkuk edebilir. Ancak bileşik mâhiyetin kurucu unsurlarının birbirine eklenmesi için fâile muhtaç kalması itibarı ile bu itibara başka unsurların eklenmesiyle birlikte ma'lûlün mâhiyetinin tahakkuk etmesinin birbirine indirgenmemesi gerekir. O halde bileşik tam illetin fâil, gâil, maddî ve sûrî parçalardan oluşarak ma'lûlün mâhiyetini öncelemesi, Kara Seydî açısından imkânsız bir durum arz etmemektedir.

³⁷ Kara Seydî, *Kitâbü'l-esile fi'l-keîm* (Ayasofya, 2179), 16b-18a.

³⁸ Kara Seydî, *Kitâbü'l-esile fi'l-keîm* (Ayasofya, 2179), 15b-16b.

Görüşlerini incelediğimiz yukarıdaki isimlerin aksine, geniş bir perspektifle bu sorunu ele alan bir diğer Osmanlı âlimi Kemalpaşazâde'dir. Kendisi, *Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl* adlı eserinin isminden anlaşılacağı üzere bu sorunu detaylarıyla çözümlenmeye çalışmıştır. Kemalpaşazâde, tam illetin ma'lûle önceliği meselesine ilişkin tevarüs edilen birikimin farkında olduğu için kaleme aldığı risâlesinin başında bu konuda fikirlerin çatıştığını belirtir.³⁹ Yani kendisinden önce bu meseleyi tahlil eden âlimler, farklı tezler öne sürerek bu soruna cevap verme arayışı içerisine girmişlerdir ki yukarıda kısmen bunun bazı izdüşümlerini ortaya koymaya çalıştık.

Kemâlpaşazâde, meselenin kritik noktasına geçmeden önce illetin tanımı ve kısımlarının bilinmesi gerektiğini düşünür. Çünkü ma'lûlün mâhiyetini teşkil ettiği ifade edilen maddî ve sûrî illetin tanımı ve tam illetle olan ilişkisinin netleştirilmesi de bununla ilgilidir. İletin asıl esprisi, ma'lûlün ihtiyacını ortadan kaldırmasıdır. Bu durumda tek bir unsura indirgemek yerine ihtiyacın varlık, yokluk veya mâhiyete dönük olabileceği unutulmamalıdır. Ona göre varlık veya mâhiyet ile kayıtlanamaksızın mutlak olarak bir şeyin kendisine muhtaç olduğu şeye illet denilmesi daha isabetlidir ki illetlerin dörtlü taksimi gereği de böyle olmalıdır. Aksi halde ma'lûlün tek taraflı olarak illete muhtaçlığı belirecektir. Tesir etme özelliği ve ma'lûlün de muhtaçlığı ilkesi çerçevesinde mutlak olarak illet; ma'lûlün ya bir parçası olarak ya da haricinde kalır. Ma'lûlün kendisi sayesinde bilfiil olmasını sağlayan sûrî illet iken, bilkuvvelîği sağlayan maddî illettir.⁴⁰ Kemâlpaşazâde'ye göre bileşik ma'lûlün mâhiyetinin iki içkin illeti olarak maddî ve sûrî illetin zikredilip fâil ve gâî illetin etkinliğini yadsımak doğru değildir. Zira bileşik ma'lûlün varlığı fâil ve gâî illete dayandığı gibi mâhiyetinin de bu iki illetin tesirine maruz kalması kaçınılmazdır.⁴¹ Bundan dolayıdır ki illetler arasındaki ilişki, tam illetin ma'lûle önceliği sorununun çözümünde önem arz eder.

Tam illetin sadece fâil illet veya fâil illetle birlikte gâî illetten oluşması halinde ma'lûlü öncelemesi gerekir. Zaten zâtî veya zamansal olsun basit tam illetin ma'lûle önceliğinde herhangi bir ihtilaf yoktur. Kemalpaşazâde'ye göre Cürçânî'nin dediği üzere zamansal önceliğin sadece sûrî illet için elverişli olmadığını söylemek yerine tam illetin son parçası olan sûrî illetin ma'lûlle zamansal birlikteliği vardır denilmesi gerekir. Zira tam illetin bütün parçalarının ma'lûlü zamansal açıdan öncelememesi gerekir, aksi halde parçanın zamansal önceliğinin gereği olarak tam illetin de ma'lûlünü zamansal açıdan önceleyip ondan geri kalması gerekirdi ki bu, Kemâlpaşazâde'ye göre

³⁹ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", *Mecmû'u'r-Resâili'l-Âllâme İbn Kemâl Paşa*, thk. Hamza el-Bekrî vd. (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2018), 7/91.

⁴⁰ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/91-94.

⁴¹ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/97.

imkânsızdır. Tabii ki de tam illeti tamamlayan son parçası sûrî illettir.⁴² Kemalpaşazâde, illet türleri arasında yer alan sûrî illetin ma'lûlle zamansal birlikteliğinin olması ve tam illetin de son parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir. Aksi takdirde sûrî illetin de zamansal önceliğini kabul etmek, tam illet-ma'lûl ilişkisinin öncelik-sonralık denkleminde vuku bulmasını engeller. Nitekim parçaların her birisinin zamansal önceliği, parçalardan oluşan tam illetin bütününe de zamansal önceliğine yol açardı.

Sûrî illeti zamansal öncelikten berî tutup tam illetin son parçası olarak kabul eden Kemâlpaşazâde, bileşik tam illetin parçalarının doğal olarak ma'lûlü öncelemesine karşılık bütününe ma'lûlü öncelemesinde beis olduğunu vurgulayan Cürçânî'nin görüşünün dayanağını ilk etapta açıklar. Buna göre meselenin tartışma bağlamı dikkate alındığında aslında ma'lûlün tam illetin bütününe muhtaçlığından bahsedilmeyebilir. Yani muhtaç olanın muhtaç kalınanla bir ilişkisinin olması gerektiği kaidesinde, sonra gelenin önce gelene dayanması söz konusudur. Şayet iddia edildiği üzere tam illetin bütününe yönelik bir muhtaçlık olursa, bunun da önceliğinin tahakkuk etmiş olması gerekirdi. Halbuki tam illetin bütün olma itibarının ma'lûlü öncelediğini söylemek doğru değildir. Dolayısıyla tam illetin bütününe yönelik bir muhtaçlık yoksa, buradan hareketle bu problemi dile getirmenin anlamı yoktur.⁴³ Burada vurgulanan husus, tam illetin bileşik yapısına yönelik muhtaçlık olmadığı için tam illetin salt eksik illetlerin toplamından ibaret bir gerçekliğinin olmasıdır. Kemalpaşazâde, Cürçânî'nin tezini açıkladıktan sonra önceliğin mâhiyeti üzerinde durarak kendi yaklaşımını ve itirazlarını dile getirir.

Kemalpaşazâde, öncelik prensibini nedensellik ilişkisinin tahakkuk etmesinin temel sac ayaklarından biri olarak telakki eder. Ayrıca bileşik tam illetin ma'lûlle olan ilişkisine yönelik spekülasyonlarda sonuca erişebilmek için özellikle buradaki inceliğe dikkat kesilmesi gerektiğini düşünür. Buna göre önceliğin nedensellik ilkesinin bir uzantısı olması, bunun her halükârda ihmal edilmemesini gerektirir. Tam illetin esasında ma'lûlü önceleyen illetlerin toplamından ibaret bir mâhiyetinin olması, her bir illetin fonksiyonunu yerine getirmesiyle bu toplamın oluşabileceğini gösterir. O halde tam illetin önceliğinin oluşabilmesi için her bir unsurun da bu öncelikten pay alması zorunluluk arz eder. Kemalpaşazâde, bu noktada bir şeyin birçok öncelikte kendisini öncelemesinde veya birçok nedensel süreç eşliğinde kendisinin illeti olmasında beis olmayabileceğini özellikle vurgulamıştır. Bileşik ma'lûlün mâhiyetinin illet olmasına ilişkin imkânsızlık, tek bir nedensellikle ve tek bir öncelik tarzıyla bu münasebetin gerçekleşmesi

⁴² Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/125-126.

⁴³ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/127.

durumunda geçerlidir.⁴⁴ Dolayısıyla Kemalpaşazâde'ye göre ma'lûlün mâhiyetinin birçok illetten oluşan bileşik yapısı ile hem ma'lûl hem de illet olmaya elverişli bir rolünün olması imkânsızlık arz etmeyebilir.

Kemalpaşazâde, bu minvalde Ali Kuşçu'nun (ö.879/1474) bileşik tam illetin önceliğine ilişkin yaklaşımının da doğru olmadığı kanaatindedir. Ali Kuşçu'ya göre ma'lûl bileşik olduğunda mâhiyetini oluşturan parçalarının tamamı aynı zamanda tam illetin bir parçası olur. Parça bütüne muhtaç olmayıp tam tersi doğrudur. Yani bütünün parçaya muhtaçlığı olduğundan illet lafzının bütün için kullanılması da doğru değildir.⁴⁵ Dolayısıyla bileşik tam illetin kendi parçalarına olan muhtaçlığı illet mertebesinde ele alınmamasını gerektirir. Böylece bileşik ma'lûlün mâhiyetini oluşturan parçaların aynı zamanda tam illetin bir unsuru olmasında da beis yoktur. Ancak Kemalpaşazâde'ye göre bu görüşe meyletmek bilgisizlikten kaynaklanır. Zira bütünün illet oluşu, parçaların illet oluşudur ki bunun ötesinde ekstra bir şarta gerek yoktur. O halde parçanın bütüne muhtaçlığı gibi bir yargı da doğru değildir.⁴⁶ Dolayısıyla parçaları için kullanılan her bir mefhumun parçalardan oluşan bütün için de kullanılmasında sakınca olmadığından illetin hem fertlere hem de fertlerden oluşan tam illete refere edilmesi mümkündür.

Tam illetin ma'lûle önceliği sorununa özel önem veren bir diğer Osmanlı âlimi Taşköprizâde'dir. Taşköprizâde ve Kemalpaşazâde arasında meseleyi ele alış keyfiyeti cihetiyle önemli benzerlikler olmasına karşın Cürçânî'ye yönelik bakış açısı itibariyle aralarında ciddi farklılıkların da olduğu söylenebilir. Zira selefi, Cürçânî'yi eleştirel bir okumaya tabi tutarken Taşköprizâde'nin yaklaşımında Cürçânî savunusu ön plana çıkmaktadır. Önemli bir âlim olup birçok alanda eserleri olan Taşköprizâde, tam ve eksik illetin mâhiyetine yönelik de müstakil bir risâle kaleme almıştır. Giriş, dört bölüm ve hâtimedden oluşan bu risâlenin sonuç kısmında tam illetin ma'lûle önceliği sorununa yer verilmiştir. O, öncelikle illetin tanımı ve türlerini müstakil olarak ele aldıktan sonra tam illetin önceliğinin keyfiyeti üzerinde durmuştur. Taşköprizâde, Kemalpaşazâde gibi illetin tanımı ile ma'lûle önceliği arasında önemli bir irtibatın olduğu kanaatindedir.⁴⁷

Taşköprizâde, risâlesinde illet türlerinin mâhiyeti ve özelliklerine değindikten sonra sonuç kısmında tam illetin ma'lûle önceliği sorununu spesifik olarak ele alır. O, öncelikle kendisine tevârüs eden sorunu teşhis etmeye çalışır. Buna göre bileşik tam illetin bileşik ma'lûle önceliği mutlak değildir. Tam illetin her bir parçasının ma'lûle önceliği söz konusu olup bütün olması

⁴⁴ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/136.

⁴⁵ Ali Kuşçu'nun ilgili görüşü için bk. Ali Kuşçu, *Şerhu Tecrîdi'l-Akâid*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zâri'î (Kum: Râid, 1393), 1/554.

⁴⁶ Kemalpaşazâde, "Risâle fi tekaddümi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl", 7/136.

⁴⁷ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel*, 110b.

bakımından bütünün bir önceliğinden bahsedilemez. Zira ma'lûlün aynısı olan maddî ve sûrî parçaların toplamı, kendisinin bir parçası olması hasebiyle tam illetin toplamını önceleyen bir boyuta sahiptir. Dört illetin toplamının ma'lûlü öncelediği söylendiğinde, doğal olarak bir şeyin kendisini iki açıdan öncelemesi gibi bir problemle karşı karşıya kalınır. İşte bu problemi çözmeye odaklı alternatif yaklaşımlar, yukarıda açıklandığı üzere Cürcânî'den kendisine değin ileri sürülmüştür.

Taşköprizâde, bu problemin aşılması adına i) maddî ve sûrî parçaların toplamının dört illetin toplamının bir parçasının olmasının men' edilmesi, ii) maddî ve sûrî parçaların toplamının dört illetin toplamının bir parçası olmakla beraber dört illetin toplamının ma'lûlü öncelemesinin men' edilmesi, iii) maddî ve sûrî parçaların toplamının ma'lûlün aynısı olmasının men' edilmesi şeklindeki çözümlerin varlığına işaret eder. İlk çözüm, hatırlanacağı üzere Cürcânî'ye nispet edilir. Yukarıda belirtildiği üzere Cürcânî'ye göre dört parçanın toplamından oluşan bileşik tam illetin ma'lûle önceliği söz konusu değildir. Ayrıca fâil ve gâil illetle birlikte kayıtlanmış surî ve maddî parçaların toplamından oluşan bütünün de ma'lûle önceliği yoktur. Bütün olması bakımından bütünün, iki parçanın toplamından farklılığı açıktır. Şayet bütünün önceliği halinde ma'lûlün aynısı olan maddî ve sûrî parçaların toplamının bütünün bir parçası olduğu söylenirse, bütünün parçayı öncelemesi sonucunun ortaya çıkacağı şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Bu itiraza karşılık ma'lûlün aynısı olan şeyin her iki parçanın toplamının olduğu, tam illetin parçası olan hususiyetin ise her birine ayrı ayrı refere edilmesi gerektiği şeklinde cevap verilebilir.⁴⁸

Cürcânî'nin ileri sürdüğü cevaba yönelik kimi itirazlar yöneltilmiştir. Buna göre ilk itiraz, bileşiğin parçaları kapsamasına binaen maddî ve surî parçanın her birisinin parça oluşunun ikisinin toplamının da tam illetin bir parçası oluşunu gerektirmesidir. Taşköprizâde, Cürcânî'ye yönelik bu eleştiriye cevap sadedinde toplam/mecmû' anlamının mâhiyetine odaklanır. Maddî ve sûrî illetten oluşan toplam denilirken, her bir parçanın tikel olarak oluşturduğu şey ise kapsayıcılık (şümûl) anlamı anlaşılabilir. Diğer bir bakış açısı olarak toplam denilirken her bir parçanın toplanması anlamı (cem') kastedilebilir ki; o halde her bir parça toplamın doğrudan bir parçası olur. Bundan dolayı Cürcânî, ikinci anlamı ifade eden her bir unsurun toplamın bir parçası olması halinde ma'lûlün aynısı olma gibi bir durumun ortaya çıkabileceği kanaatindedir. Bu anlam dikkate alındığında doğal olarak her iki parçanın toplamının tam illetin bir parçası olduğu görüşünü Cürcânî açıkça reddetmiştir.⁴⁹

⁴⁸ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fî tahkîki aksâmi'l-'ilel*, 110b.

⁴⁹ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fî tahkîki aksâmi'l-'ilel*, 110b.

Taşköprizâde, Cürçânî'nin yaklaşımını temellendirme ve ona yönelik itirazları bertaraf etme gibi bir tutum içerisine girmiştir. Nitekim Cürçânî'nin yaklaşımını desteklemek üzere bazı yorumlara da yer vermiştir. Buna göre maddî ve sûrî parçanın her biri müstakil olarak tam illetin parçası iken, her ikisinin toplamı için aynı hükmün verilmesi doğru değildir. Zira maddî ve sûrî parçanın toplamı, her bir unsurun müstakil olarak tahakkuku ve peşi sıra bunların toplamından sonraya kalır. Zaten toplamı oluşturan unsurların her birisi, toplamın kendisini zâtî açıdan önceler. Tam illetin son parça konumunda olan sûrî illet derecesinde tahakkuk etmesi, maddî ve sûrî illetin toplamının tam illetin parçası olmamasını gerektirir.⁵⁰ Nihâyetinde maddî ve sûrî parçanın her biri tam illetin parçası olup ikisinin toplamı için de bunun doğruluğu söz konusu değildir.

Taşköprizâde, bileşik tam illetin ma'lûle önceliği sorunu çerçevesinde, maddî ve sûrî parçaların toplamının dört illetin toplamının bir parçası olmakla beraber dört illetin toplamının ma'lûlü öncelemesinin men' edilmesi şeklindeki çözüme de değinir ki bunun da Hocazâde'ye atfedildiğine temas etmiştik. Buna göre dört illetin toplamı, tek bir illet olmayıp birden çok illetten müteşekkil bir yapıyı ifade eder. Dört illetin toplamının bütüncül yapısıyla ma'lûlü öncelememesi, her birinin ma'lûle olan önceliğini ve nedensel etkinliğini zedelemesini gerektirir.⁵¹ Maddî ve sûrî parçaların toplamının ma'lûlün aynısı olmasının men' edilmesi şeklindeki üçüncü görüş ise Taşköprizâde'nin belirttiği üzere başta Celâlüddîn ed-Devvânî (ö.908/1502)⁵² olmak üzere birçok kişiye nispet edilir. Bu yaklaşıma göre meselenin çözümü itibarların birbirine indirgenmemesine bağlıdır. Buna göre maddî ve sûrî parçanın toplamı için iki itibar söz konusudur. Birinci itibar tek başına olmaları ve aralarında hiçbir irtibatın olmamasıdır ki bu şekilde tam illetin bir parçası olup ma'lûlü öncelemesinden bahsedilebilir. İkinci itibar ise bu iki parçanın hariçte belirli bir anlam üzerine bir araya gelmesidir ki o zaman ma'lûlün aynısı olması vuku bulur.⁵³ O halde maddî ve sûrî parçaları aralarında bir irtibat olmaksızın münferit olarak telakki ettiğimizde onların tam illetin bir parçası olarak ma'lûlü öncelemelerinde beis yoktur. Hariçte gerçekleşip belirli bir irtibat doğrultusunda ele alındıkları zaman ma'lûlün aynısı olmaları söz konusudur.

Taşköprizâde, bu meselede epey ayrıntılı tartışmaların cereyan ettiğini ve görüşlerin karşılıklı dile getirildiğini ifade ettikten sonra kendi bakış açısını risâlesinin son sayfasında dile getirir. Buna göre bileşik denilen yapı, ikili veya üçlü yapılar yerine tikel fertlerden oluşur. Bileşik tam illet de dört illetin her bir ferdinden oluşmasına karşılık, bir araya gelmesi mümkün olan çoklu yapıların

⁵⁰ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel*, 110b-111a.

⁵¹ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel*, 111a-111b.

⁵² Devvânî'nin ilgili görüşü için bk. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî, *Risâle isbâti'l-oâcibi'l-kadîme, Seb'u resâ'il* içinde, thk. Seyyid Ahmed Tûyserkânî (Tahran: Mirâs Mektûb, 1433/2002), 72, 78, 90.

⁵³ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel*, 111b.

toplamından müteşekkil değildir. O halde maddî ve sûrî parçanın toplamı şeklindeki çoklu yapı değil de her birini tam illetin parçası olarak ele almak gerekir. Aynı şekilde fâil illetin etkisiyle bir araya gelebilen maddî ve sûrî parçanın toplamından ibaret olan ma'lûlün mâhiyeti sonraya kalır. Dolayısıyla ma'lûlün mâhiyetini oluşturan toplamın ne illet olma ne de önce gelme gibi bir özelliği olmadığından bir şeyin kendisini öncelemesinden bahsedilemez. Böylece maddî ve sûrî parçalar farklı farklı etkileri itibarıyla illet, bir araya gelip oluşturdukları toplam itibarıyla ma'lûl olduğundan bir şeyin kendisini öncelediği itirazı ileri sürülemez. Buna binâen maddî ve sûrî parçaların toplamının bileşik tam illetin bir parçası olarak kabul edilmemesi gerekir. Hatta bu toplam, bileşik tam illetin bir parçası olarak kabul edilse bile yine bu toplamın ma'lûlü öncelediği söylenemez. Zira bu durumda bile tikel parçaların ma'lûle önceliği söz konusudur. Her halükârda maddî ve sûrî parçanın toplamının tam illetin bir parçası olarak kabul edilmemesi gerekir.⁵⁴ Taşköprizâde, nihaî olarak Cürcânî'nin yaklaşımını savunan bir tutum içerisinde olmuştur. O, maddî ve sûrî parçanın tikel unsurlar olarak bileşik tam illet içerisinde kabul edildiğinde söz konusu problemin ortadan kalkabileceği kanaatindedir. Ayrıca ileri sürülen birçok farklı görüşün de anlamlı hale gelmesi veya bazı görüşlerin çürütülmesi adına bu yaklaşımın daha kabule şayan olduğunu düşünür.

Sonuç

Bu makalede, Cürcânî'nin tam illetin ma'lûle önceliğine yönelik dile getirdiği probleme Osmanlı ilim dünyasındaki kimi âlimlerin cevaplarını ve konu bağlamında kendisine yönelttikleri eleştirilerini analiz etmeye çalıştık. Böylece spesifik bir mesele bağlamında Cürcânî'nin Osmanlı âlimlerine yönelik etkisini belirgin kılmaya gayret ettik. Bu etkilenme süreci salt pasif bir sürece mebnî olmadığı için Osmanlı ulemâsının Cürcânî'ye yönelik tavrının kabul, ret, tashih, ta'dil gibi farklı parametreler eşliğinde değişkenlik arz edebildiğini tespit ettik. Örneğin bu mesele bağlamında Taşköprizâde'nin Cürcânî savunduğu; Molla Lutfî, Kara Seydî ve Kemalpaşazâde'nin Cürcânî'ye yönelik eleştirel tavır takındığı görülmüştür.

Nedensellik ilkesinin temel öncüllerinden birisi illetin ma'lûle tesir edip aksinin doğru olmamasıdır. Buna göre tesir eden konumunda olan illet, tesir edilen ma'lûlü incelemelidir. İletin ma'lûle önceliği müsellemler olup bu bütün illet türleri için geçerlidir. Klasikleşmiş dörtlü illet şemasını ifade eden fâil, gâî, maddî ve sûrî illetin ontolojik açıdan ma'lûle önceliği zorunludur. İletin tam ve eksik illet olarak ayrımı ise ma'lûlün varlığı için yeterli ve zorunlu oluşun kesinliğinden ileri gelir. Diğer taraftan bütün illet türlerinin ma'lûle önceliğinin aynı şartlara ve

⁵⁴ Taşköprizâde, *en-Nehel ve'l-'alel fi tahkiki aksâmi'l-'ilel*, 114b.

hükümlere bağlı olmaması da tam illetin kendi içerisinde basit ve bileşik olarak ayrılmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim basit tam illet salt fâil illetten oluşabildiği gibi bileşik tam illet de maddî nesnelere bağımlı olduğu dört illet türünden oluşabilir. Cürcânî, basit tam illetin ma‘lûle önceliğini zorunlu görürken, ma‘lûlün mâhiyetini oluşturan maddî ve sûrî illetin hem illet hem de ma‘lûl olması ihtimaline binâen bileşik tam illetin ma‘lûle önceliğinin problem arz ettiği kanaatindedir. Ona göre maddî ve sûrî illet tikel olarak bileşik tam illetin parçası olup her ikisinin toplamı ayrı bir illet türü olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla bileşik tam illetin ma‘lûle önceliğinden bahsedilemez. Nihayetinde tam illetin ma‘lûle önceliği sorununda Cürcânî, tam illetin mâhiyetine yönelik yaklaşımlar ile basit ve bileşik tam illet ayrımının önemine dikkat çekmiştir.

Hızır Bey, Cürcânî'nin aksine bileşik tam illetin ma‘lûlü önceleyebileceğini dile getirmiştir. Zira ma‘lûlün mâhiyetinin kendisinin illeti olabilmesi için bileşik tam illetin tamamı ile maddî ve sûrî parçaların toplamının birbirine denk düşmesi gerekir. Halbuki parçaların tamamından oluşan bütünün sahip olduğu yapı ile iki parçanın toplamından oluşan yapı birbirinden farklılık arz eder. Dolayısıyla Hızır Bey açısından bütün ve parça arasındaki ilişkinin ve ayrımın dakik bir şekilde idrak edilmesi, bileşik tam illetin ma‘lûle önceliği sorununun çözümü için bir çıkış noktası teşkil edebilir. Sinan Paşa ise maddî ve sûrî illetin her birinin tam illetin bir parçası olması gibi ikisinin toplamının da tam illet dairesi içerisinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Bu noktada bileşik tam illet her bir eksik illetten oluştuğu gibi iki eksik illetin toplamının da bu kapsam içerisinde görülmesinde beis yoktur. Ayrıca ona göre maddî ve sûrî illetlerin toplamının tam illetin bir parçası olmakla birlikte ikili yapı olarak nedensellik sürecinde etkin olmaları gerekmez. Böylece bu iki parçanın hem illet hem de ma‘lûl olmaları gibi bir problemin varlığı da ortadan kalkacaktır.

Hocazâde, maddî ve sûrî illetten oluşan toplamı bileşik tam illetin bir parçası olarak ele almakla beraber bütünün nedensel bir etkinliğinin olmayabileceği kanaatindedir. Yani dört illetten oluşan bileşik tam illetin hakiki açıdan nedensellik etkisi yoktur. Bundan dolayıdır ki tam illetin parçaları etkin olurken, bütün denilen yapının itibarî bir gerçekliğinin olduğu ve buna bağlı olarak nedensellik etkisinin olmadığı söylenebilir. Molla Lutfî ise maddî ve sûrî illetin müstakil olarak bileşik ma‘lûlün tahakkuk ettiği ontolojik mertebeyi her hâlükârda öncelediğini ifade ederek ma‘lûlün mâhiyetinin kendisini öncelediği itirazına haklılık payı vermez. Kara Seydî'ye gelince o, Cürcânî'nin söz konusu problemin varlığını ifade etmesinin onun kendisinin de kabul ettiği birtakım ilkelere riayet etmemesinden kaynaklandığını vurgulamıştır. Buna göre maddî ve sûrî illetlerin münferit bir etki alanı olup ikisinin birlikteliğini tam illetin ayrı bir parçası olarak ele

almamak gerekir. Ona göre birlik kâidesi gereği her bir unsurun illet olup bir başka unsurla birlikte ma'lûl pozisyonunda olması çelişkili bir durum değildir.

Kemalpaşazâde, bir şeyin hem illet hem de ma'lûl olmasının imkânsızlık arz etmesi için tek bir illet ve ma'lûlü kapsamaması gerektiğinin altını çizmiştir. Ancak ona göre hem tam illetin hem de ma'lûlün bileşik bir yapı içermesi, ma'lûlün mâhiyetine ilişkin parçalara sahip olsa bile bileşik tam illetin ma'lûle önceliği gerçekleşebilir. Taşköprizâde selefi Kemalpaşazâde gibi bu konuya özel bir önem atfedip meseleyi detaylarıyla aktarmıştır. O, Cürçânî ve Hocazâde başta olmak üzere bu meselede birçok farklı bakış açısı ve yorumların olduğunu aktardıktan sonra Cürçânî'nin duruşunu destekler bir tavır takınmıştır. Nihâyetinde bileşik tam illetin ma'lûle önceliğine yönelik Cürçânî'nin ortaya koyduğu itiraz, kendisinden sonra farklı yazım tarzları ve bakış açılarıyla derinlemesine tahlil edilmiştir. Özellikle II. Bayezid dönemi ve sonrasındaki âlimler tam illetin ma'lûle önceliği sorununa özel bir ihtimam göstermiştir ki, bu meselenin başta Kara Seydî'nin *Esile'* sine verilen cevaplar olmak üzere başka âlimler tarafından da tetkik edildiğini söylememiz gerekir. Yapılan inceleme sonucunda *Şerhu'l-Mevâkıf* taki bir cümle veya kimi zaman bir kelimenin yol açtığı sorunun çözümlenmesi adına Osmanlı âlimlerinin ciddi bir entelektüel çaba ortaya koydukları görülmüştür. Bundan dolayı Cürçânî'nin Osmanlı âlimleri üzerindeki etkisi kadar Osmanlı âlimlerinin Cürçânî eleştirilerini belirgin kılmanın İslâm felsefesinin süreklilik ve değişim boyutlarını görebilmek adına son derece önemli olduğunu ifade edebiliriz ki bu makalenin sınırları bağlamında bunun bir örneğinin serencamını ortaya koymaya çalıştık.

Makale Türü / Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Değerlendirme / Peer-Review	Çift Taraflı Körleme - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.
Etik Beyan / Ethical Statement	
Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks	Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.
Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Etik Beyan Adresi / Complaints	suifdergi@gmail.com
Finansman / Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Alper, Ömer Mahir - Apaydın, Yasin. *Molla Lutfi ve Fütûhât'ı*. ed. Ömer Türker. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.
- Apaydın, Yasin. "Es'ile Eserleri Felsefe Metni Olarak Okunabilir mi? Molla Lutfi'nin Fütûhât'ı Özelinde Bir İnceleme". *Bir İlim Merkezi Olarak İstanbul-I (Fatih Dönemi)*. ed. İlyas Çelebi. 331-352. İstanbul: Ensar Yayınları, 2024.
- Apaydın, Yasin. "Kara Seydî ve 'Es'ile'lerinden Hareketle II. Bayezid Dönemi Osmanlı İlim Çevrelerine Bakış". *Osmanlı'da İlm-i Kelam*. ed. Osman Demir vd. 261-279. İstanbul: İSAR Yayınları, 2022.
- Apaydın, Yasin. "Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı Âimme'ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *Darulfunun İlahiyat* 29/2 (2018), 343-377.
- Arıcı, Mustakim. "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri". *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*. ed. M. Cüneyt Kaya. 61-95. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Arıcı, Mustakim Arıkan, Mehmet. "Prosopografik Bir İnceleme: 'Osmanlı'nın Âlimi Taşköprülüzâde, Çevresi, Kariyeri ve Telifatı". *Taşradan Merkeze Bir Osmanlı Ulemâ Ailesi: Taşköprülüzâdeler ve İsmüddin Ahmed Efendi*. ed. Mustakim Arıcı - Mehmet Arıkan. 1-105. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.
- Cesur, Ahmet. *Kemalpaşazâde'nin Risâle fi tekaddumi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Hâşiyetü't-Tecrîd*. thk. Eşref Altaş vd. 3 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle isbâti'l-vâcibi'l-kadîme, Seb' u resâ'il* içinde. thk. Seyyid Ahmed Tûyserkânî. Tahran: Mirâs Mektûb, 1433/2002.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Ali Kuşçu'nun Bir Hendese Problemi ve Sinan Paşa'ya Nispet Edilen Cevabı". *Divan: İlmî Araştırmalar* 1/1 (1996), 85-105.
- Hızır Bey. *Kelimât fi bahsi'l-illeti ve'l-ma'lûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161, 98a.
- Hocazâde. *Kelimât fi bahsi'l-illeti ve'l-ma'lûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161, 98b.
- Hüseyini, Zeynelabidin. "Müteahhirin Dönem Tam İlet Tartışmalarına Bağdâdizâde ve Arpacızâde'nin Katkıları: İlk İlke'nin Basit Tam İlet Oluşunda Mutlak Varlığın Etkisi". *Kader* 21/2 (2023), 511-533.
- Kara Seydî. *Kitâbü'l-esile fi'l-keâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2179, 1a-58a.
- Kemalpaşazâde. "Risâle fi tekaddumi'l-illeti't-tâmme 'ale'l-ma'lûl". *Mecmû'u'r-Resâili'l-Âllâme İbn Kemâl Paşa*. thk. Hamza el-Bekrî vd. 7/85-153. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2018.
- Kılıç, Muhammet Fatih - Borbuğa, Mustafa. "Hocazâde ve Sinan Paşa'nın Tam İlet Tartışmasına Katkıları: Kelimeteyn fi Bahsi'l-İleti ve'l-Ma'lûl". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol vd. 1/134-148. Ankara: AYBÜ Yayınları, 2020.
- Köse, Saffet. "Hocazâde Muslihuddin Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kuşçu, Ali. *Şerhu Tegrîdî'l-Akâid*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zâri' î. Kum: Râid, 1393.
- Molla Lutfi. "Fütûhât". *Molla Lutfi ve Fütûhât'ı* içinde. thk. Ömer Mahir Alper Yasin Apaydın. 75-169. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.

- Sinan Paşa. *Kelimât fî bahsi'l-illeti ve'l-ma'lûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1161, 97b.
- Şen, İsrâfil. "Mollâ Muslihuddin Kestelî'nin Seyyid Şerif Cürcânî Eleştirisi: İ'tirâzâtü'l-Kestelî 'alâ ba'zi 'ibârâti s-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fî Şerhi'l-Mevâkîf (Tahkik ve İnceleme)". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/2 (2020), 161-213.
- Taşkın, Bilal. "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 44/27 (2016), 75-99.
- Taşköprüzâde. *en-Nehel ve'l-'alel fî tahkîki aksâmi'l-'ilel*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3238, 101a-114b.
- Üçer, İbrahim Halil. "Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde'nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmî Kaynakları". *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*. ed. İhsan Fazlıoğlu - İbrahim Halil Üçer. 303-350. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Hızır Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.